

УДК 81'373.7
ББК 81.2Укр-4я2

Н. О. Свистун, доц. (Тернопіль)

Складнопідрядні речення розчленованої структури зі значенням прямої і розчленованої структури зі значенням прямої і зворотної зумовленості (на матеріалі творів Бориса Харчука «Межі і безмежжя», «Майдан»)

У статті описується лінгвістичний статус складнопідрядних речень розчленованої структури зі значенням зумовленості у сучасній синтаксичній науці, аналізуються складнопідрядні речення розчленованої структури зі значенням прямої і зворотної зумовленості (на матеріалі романів Бориса Харчука «Межі і безмежжя», «Майдан»). Представлено зразки подібних конструкцій у мові творів автора, засоби зв'язку для поєднання предикативних частин у них. Доведено, що у мові творів вказані речення у цілісній текстурі з іншими видами речень активно функціонують і допомагають створити особливий, неповторний світ письменника.

Ключові слова: складнопідрядні речення, складнопідрядні речення розчленованої структури (розчленованого типу), складнопідрядні речення зі значенням зумовленості, пряма і зворотна зумовленість, засоби зв'язку, сполучники.

In the article the linguistic status of the complex sentences of segmented structure with the meaning of conditionality in the modern syntactic science is described, the complex sentences of segmented structure with the meaning of forward and reverse conditionality are analyzed (based on novels by Boris Kharchuk «Limits and immensity», «Square»). The samples of similar constructions in the language of works of author and the communications for combination of the predicative parts of them are represented. It is proved that in the language of works the pointed sentences in the integral texture with other types of sentences actively function and help to create a special and unique world of the writer.

Key words: complex sentences, complex sentences of the segmented structure (segmented type), complex sentences with the meaning of conditionality, forward and reverse conditionality, communication, conjunctions.

Постановка наукової проблеми та її значення. З-поміж усіх типів складних речень складнопідрядні займають центральну позицію за структурно-семантичними параметрами, а також у кількісному відношенні. Подібні конструкції постійно перебували у колі досліджень лінгвістів. Вони посідають особливе місце в системі українського синтаксису завдяки своїй формально-граматичній будові і комунікативній організації, в якій чітко простежується наявність спеціалізованих синтаксичних показників утворення речення та комунікативної значущості предикативної частини. Варто згадати таких дослідників, як І. Вихованець [Вихованець 1992], А. Загнітко [Загнітко 2001], І. І. Слинько [Слинько 1994], К. Шульжук [Шульжук 1989] та ін., у працях котрих знаходимо різні класифікації та підходи щодо таких структур. Особливий статус складнопідрядних речень розчленованої структури зумовлений кількома чинниками:

- 1) специфікою реченневотвірного детермінантного синтаксичного зв'язку у формі непередбачуваного необов'язкового прилягання;
- 2) вільним розташуванням підрядної частини щодо головної;
- 3) утворенням цілісного смислового тла складного речення завдяки семантичній взаємодії головної і залежної частин;
- 4) використанням спеціалізованих засобів поєднання головної і підрядної частин.

Актуальність дослідження зумовлена потребою в систематизації міркувань учених щодо різних видів речень у творах сучасних письменників. Як відомо, саме в художньому тексті й виявляються виражальні можливості та функції складнопідрядних речень, які беруть безпосередню участь в його формуванні та оформленні композиції. Зазначимо, що ми у своїх дослідженнях частково торкалися подібної проблематики, проаналізувавши складнопідрядні речення з підрядними причинами і мети як різновиди речень розчленованого типу зі значенням зумовленості [Свистун 2016: 72 – 77]. Оскільки для нас лінгвістичний інтерес становлять усі різновиди речень розчленованої структури зі значенням зумовленості, то об'єктом нашої наукової розвідки є складнопідрядні речення з підрядними умовами,

допусту, наслідку як різновиди речень розчленованої структури зі значенням прямої і зворотної зумовленості у творах Бориса Харчука «Межі і безмежжя», «Майдан».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У межах мовознавчої науки сутність різного типу реченнєвих структур досліджувалася та осмислювалася з різних позицій. Так, досліджено типи підрядних речень у художніх текстах – як україномовних, так і англomовних (Ю. Бойко, О. Луценко), синтаксис наукового стилю І. Франка (О. Труш), семантику і будову складного речення Є. Гуцала (Н. Морозова) та ін.

Метою нашого дослідження є визначення особливостей складнопідрядних речень зі значенням прямої і зворотної зумовленості та їх роль у мові романів Б. Харчука. Указана мета передбачає виконання таких завдань: охарактеризувати лінгвістичний статус обраних речень у сучасній науці; здійснити аналіз і обґрунтувати використання подібних конструкцій (на матеріалі романів Бориса Харчука «Межі і безмежжя», «Майдан»).

На матеріалі текстів романів Бориса Харчука «Межі і безмежжя», «Майдан» нами опрацьовано складнопідрядні речення з підрядними умови, які становлять 22,6% від усіх речень розчленованого типу зі значенням зумовленості, використаних автором, з підрядними допустовими – 4,8%, з підрядними наслідковими – не виявлено.

Оскільки у коло наших дослідницьких зацікавлень входить творчість письменника з лінгвістичного боку, то зважаємо насамперед на мову творів митця. Зазначимо, що мовна палітра письменника цікава, зрозуміла, чітка. Це автор численних романів, повістей та оповідань, де своєрідним центром виступає національний характер з його ментальністю, специфічним мисленням і сприйняттям світу. Борис Харчук – духовний феномен із когорти письменників-шістдесятників. Суворий лаконізм, відсутність щедрих ліричних відступів і патетики, об'єктивно-аналітичне зображення життя, психологічна глибина оповіді – визначальні риси прози Б. Харчука, що не дозволили їй загубитися в літературному потоці.

Розглянемо особливості та специфіку функціонування складнопідрядних речень зі значенням прямої (підрядні умови) та зворотної (підрядні допусту) зумовленості у романах Бориса Харчука.

Складнопідрядні речення умови. Це конструкції, підрядні частини яких виражають реальну чи ірреальну умову, за якою відбувається чи могло б відбутися повідомлюване в головній частині. Засобами зв'язку в таких реченнях виступають сполучники якщо, коли, якби, коли б, якщо б, як та ін.: Якщо нація цього (рішучого кроку) не зробить, народ неминуче загине [Харчук 1991: 140]; Наливай, якщо приніс [Харчук 1991: 170]; А коли є внуки, баба багата [Харчук 1991: 165].

Залежно від наявності / відсутності значеннєвих відтінків, що виражаються умовними реченнями, виділяють кілька різновидів цих конструкцій з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями.

Речення цього типу у творах Бориса Харчука становлять 22,6%. В українському мовознавстві переважає погляд на складнопідрядні умовні речення як такі, в яких підрядні частини виражають реальну чи ірреальну умову, за якої відбувається чи могло б відбутися те, про що повідомляється в головній частині (А. Загнітко, І. Вихованець). Однак на думку деяких учених, справжня умовність може бути лише гіпотетичною, а не реальною. Так, чернівецькі синтаксисти поділяють складнопідрядні умовні речення за модальністю складових частин на певні моделі. Простежимо різновиди цих конструкцій у романах Б. Харчука.

Речення індикативної модальності. Вони повідомляють про можливі явища. В обох предикативних одиницях поєднуються форми дійсного способу (індикатива). Основним засобом зв'язку виступає сполучник якщо. У романах Б. Харчука ці конструкції є найбільш продуктивними. Напр.: Десь об'явиться тут, якщо ще не об'явився... [Харчук 1991: 76]; А якщо готівки не буде, Тур перший вистрілить йому в лоб... [Харчук 1991: 142]. Підрядні частини можуть займати різні позиції. В авторському тексті переважають речення з препозиційними та постпозиційними підрядними частинами. Напр.: Якщо вони посунуть у

хату, він вислизне надвір [Харчук 1991: 278–279]; Тоді твого Йосипа повісять і дурно пропадуть мої п'ять золотих п'ятірок, якщо Вагнер до нас не приходитиме чи загубить свого кашкета [Харчук 1991: 302].

Речення індикативної модальності з невласне-умовним значенням. Охоплюють речення, в яких значення умови ускладнюється часовими, причиновими, наслідковими, допустовими значеннєвими відтінками. У романах Бориса Харчука ці конструкції представлені такими зразками: Коли за мур лігеншафту прибивалися поляки-втікачі, шукаючи рятунку, Вітольда виходила з ними на розмову [Харчук 1991: 329]; Коли небо горить, земля очищається [Харчук 1991: 332]; Якщо візьмуть з хлопчиком – піду [Харчук 1991: 315]; Хіба Вітольда не почувала себе самотньою, коли Казимир колись залишав її з дітьми, пропадаючи, загулюючи з друзками-осідниками? [Харчук 1991: 327].

Речення ірреальної модальності. У конструкціях цього типу нереальна умовність виражена засобами умовного способу. Засобами зв'язку виступають сполучники якби, коли б. Напр.: Якби не воно (дитя), нагнала б їх з Євгеном [Харчук 1991: 308]; Якби Віта вміла грати, вона б видобула той сопілковий рефрен [Харчук 1991: 296]; Якби не служила, Єндриховський у перший день витури б її з хутора [Харчук 1991: 319]. Досить часто головне речення у романах письменника починається сполучником-відповідником то: Якби Йосип не знав тутешніх лісів, то і йому і Котову було б непереливки [Харчук 1991: 182]; Якби посватав господарську дівку, то та вже б поставила його на ноги [Харчук 1991: 196].

Речення проміжного типу між індикативною та ірреальною модальністю, до яких належать підрядні речення з інфінітивом, у романах Б. Харчука не виявлені.

Таким чином, спостереження за функціонуванням складнопідрядних речень з підрядним умови у творах Бориса Харчука засвідчує широку їх уживаність. Дані статистичного опрацювання складнопідрядних речень цього виду, почерпнутих із романів, переконливо доводять, що вони складають 22,6% від усіх аналізованих складнопідрядних речень розчленованої структури зі значенням зумовленості. Ці реченнєві структури виконують різноманітні функції: розкривають внутрішній світ героя, створюють атмосферу широкій довірливої розмови, допомагають висловити позицію автора щодо зображуваних подій.

Складнопідрядні речення допусту. У допустових реченнях виражається зворотна зумовленість: у підрядній частині повідомляється про підставу чи умову, всупереч якій відбувається дія головної частини. Це речення, в яких дія, позначувана підрядною частиною, обмежує вияв дії головної частини, однак, незважаючи на це, дія головної частини стає реальною. Підрядна частина приєднується до головної сполучниками хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, правда, незважаючи на те що. Ми розглядаємо такі конструкції, поділяючи на власне-допустові і невласне-допустові. Власне-допустове значення найповніше виражають речення, головна частина яких повідомляє про явище, яке відбулося всупереч тому, що передбачалося підрядною частиною. Такі речення оформлюються з допомогою сполучників хоч (хоча), хай, незважаючи на те що, дарма що, незалежно від того що, всупереч тому що – мають власне допоміжне значення. Напр.: До Тодорчиного хутора близько, хоч його і не видно за горбом, за снігами [Харчук 1991: 25]. У випадку набуття складнопідрядним допустовим реченням різних відтінків значення (зіставного, узагальненого, розділового, умовного) відбувається послаблення допустового значення, і речення стає невласне-допустовим. Сполучники ті ж – хоч, хай, хоч би.

Невідповідність між явищами, які повідомляються в головній і підрядній частинах, увиразнює уведення до структури головної частини сполучникових засобів типу а, але, проте, однак, коли підрядна частина стоїть перед головною, а також сполучника і у ролі підсилувальної частки, коли підрядна частина – у постпозиції. У Бориса Харчука конструкції такого типу представлені так: Хоч Йосип і недовго побув чистильником, але адреси його були точні [Харчук 1991: 316]; А на шлюб прийдемо з Філиком, хоч і не прошені [Харчук 1991: 252]; Роман знався з Андрійком, хоч і товаришували не дуже [Харчук 1991: 123].

Найпродуктивнішим, за нашими спостереженнями, виявився сполучник хоч. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими в аналізованих романах Б. Харчука теж представлені достатньо, хоч і не вирізняються різноманіттям засобів зв'язку та високим кількісним показником. Вони чітко диференціюють висловлені думки, урізноманітнюють художнє мовлення, забезпечують високу культуру вислову.

До складнопідрядних речень розчленованої структури зі значенням зумовленості належать і підрядні наслідкові речення. Це конструкції, підрядні частини яких вказують на наслідок, що випливає зі змісту головної частини. Вони виражають пряму зумовленість. Основним засобом вираження наслідкових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні є сполучник так що, який приєднує до головної частини постпозитивну підрядну. Однак цей вид конструкцій у романах Б. Харчука не представлений.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Загалом складнопідрядні речення розчленованої структури зі значенням зумовленості відіграють важливу роль і становлять невід'ємну частину мовної системи художніх текстів Б. Харчука. Їх семантико-стилістична роль, специфіка вживання і функціонування регламентуються індивідуально-авторським стилем. Більшість речень містить емоційно-оцінний компонент значення, допомагає окреслити коло духовних ідеалів письменника, пізнати його внутрішній світ та почуття. Засвідчені одиниці демонструють багатство художньої мови письменника, а подібні наукові розвідки можуть стати об'єктом подальших лінгвістичних досліджень.

Література:

Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – Київ : Наук. думка, 1992. – 224 с; 2. *Загнітко 2001:* Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. 3. *Свистун 2016:* Свистун Н. О. Складнопідрядні речення з підрядними мети і причини як різновиди речень розчленованого типу зі значенням зумовленості: структурно-семантичний аспект (на матеріалі романів Бориса Харчука «На майдані», «Межі і безмежжя») / Н. О. Свистун // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2016. – С. 72 – 77. 4. *Слинько 1994:* Слинько І. І. Синтаксис сучасної української літературної мови: проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – Київ : Вища школа, 1994. – 670 с. 5. *Харчук 1991:* Харчук Б. М. Твори: В 4-х т. – Т. 1: Майдан; Межі і безмежжя: [романи] / Б. М. Харчук. – К.: Дніпро, 1991. – 539 с. 6. *Шульжук 1989:* Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові / К. Ф. Шульжук. – К., 1989. – 135 с.

В статтє описується лінгвістический статус сложноподчиненных предложений расчленённого типа со значением обусловленности в современной синтаксической науке, анализируются сложноподчиненные предложения расчленённого типа со значением прямой и обратной обусловленности (на материале романов Бориса Харчука «Границы и безграничность», «Майдан»). Представлены образцы таких конструкций в языке приведений автора, средства связи для соединения предикативных частей в них. Доказано, что в языке приведений подобные предложения в целостной структуре с другими видами предложений активно функционируют и помогают создать особый, неповторимый мир писателя.

Ключевые слова: *сложноподчиненные предложения, сложноподчиненные предложения расчленённой структуры (расчленённого типа), сложноподчиненные предложения со значением обусловленности, прямая и обратная обусловленность, средства связи, союзы.*